

МОДУСНИНГ ГРАММАТИК САТХДА ИФОДАЛАНИШИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7847296>

З.Йигиталиева

ф.ф.ф.д., ФДУ

Аннотация: *Мазкур мақолада модус гапнинг грамматик структурасида ифодаланиши ҳақида сўз боради. Унда предикат, гап таркибидаги актуаллашаётган бўлак, кириш бўлаклари сўзловчининг нутқ предмети ва объектив оламга нисбатан муносабати ва баҳосини ифодалаш ҳолатлари таҳлилга тортилган.*

Калит сўзлар: *Синтактик сатҳ, семантик сатҳ, гап, қўшма гап, предикат, кириш бўлаги, модус, баҳо, муносабат.*

Тилшуносликда гап ҳақидаги синтактик назарияларнинг пайдо бўлиши уни турлича талқин қилиниши билан боғлиқдир. Сўз гап ва матннинг модал структураси ҳақида борар экан, гап ва матн ҳақидаги назарияларнинг юзага келиши синтактик бирликларга анъанавий ёндашув натижасида амалга оширилган тадқиқотлар натижалари билан боғлиқ бўлганлигини таъкидлаш муҳимдир. Шу асосда матн, “гап семантикасига қизиқишнинг уйғонишига, лингвистик назария ривожига таъсир этган бир қатор факторлар мавжуд: лингвистиканинг гап мазмуни – пропозицияга алоҳида диққат қилувчи логика билан муносабатининг янги поғонага кўтарилиши, тил ва нутқнинг маъно томонига умумий бурилиш, нутқ фаолиятининг прагматик компонентига эътиборнинг кучайиши, гапга ўзининг махсус маъноси бўлган тил белгиси сифатида қарашнинг юзага келиши ҳамда ... синтактик трансформация назариясининг вужудга келиши сингари факторлар туртки бўлди²⁴”. Проф. А.Нурмонов гап ҳақидаги синтактик назарияларга тўхталиб, синтактик семантика масалаларига алоҳида эътибор қаратади ва бу борада “формал синтактик моделларнинг хусусий маънолари синтактик семантиканинг асосий вазифаси бўлиши керак” деб таъкидлайди. Бизнинг фикримизча, тилнинг модал структураси унинг барча сатҳ бирликлари орқали намоён бўлади. Проф. А.Нурмонов ҳам “тилнинг ҳар қандай сатҳ бирликлари, жумладан, гапнинг структур схемалари ҳам ундаги категориал ва конкрет маънолар муносабатлардан ҳосил бўлган семантик ўзига хосликка эга бўлади,” деб тилнинг барча сатҳ бирликларига алоҳида эътибор қаратадилар. Гап ёки матннинг мазмуний структураси илмий адабиётларда таъкидланганидек, пропозитив, модал ва коммуникатив компонентлардан иборат бўлиб, улар ўзаро бир-бирини тўлдириш учун хизмат қилади, айти пайтда гапнинг семантик

²⁴ Нурмонов А. Гап ҳақидаги синтактик назариялар. –Тошкент, 1988.—58-бет.

структурасига алоқадор бу компонентлар диктум ва модусни дифференциация қилишга, турли мақомга эга бўлган мазмуний структуралардан бирини актуал ва ноактуал қаторга ўтказишга, шу билан бирга кўрсатиб ўтилган компонентлардан бирининг эксплицит, бошқасининг имплицит формаларда баён қилинишига ёрдам беради. Бу фикрлар, албатта, гап ёки матн семантик структурасига тааллуқли бўлган юқоридаги компонентлар томонидан муаллиф тасаввуридаги турли муносабатлардан иборат бўлган психологик модусни ифодаланишига ҳам хизмат қилади.

Тилшуносликда синтактик бирлик бўлмиш гапга нисбатан турлича таърифлар берилган бўлиб, улардан бири рус тилшуноси Г.В.Колшанскийга тегишлидир. Олим гап сўзига семантик нуқтаи назардан ёндашиб, уни “субъектив ифода ва объектив мулоҳазани ўз ичига олувчи универсал мантиқий мақомга эга бўлган ягона ахборот²⁵ сифатида талқин қилади. Бундан келиб чиқадики, инсон объектив маънога эга бўлган ахборотни таҳлил қилиш орқали унга субъектив тус беради. Ушбу субъективлик, яъни модус, аксарият ҳолларда жумланинг грамматик структурасида ўз ифодасини топади. Хусусан, илмий адабиётларда модус масалалари ва унинг ифодаланиши тилнинг синтактик сатҳида турлича шаклларда намоён бўлиши ҳақида сўз юритилади. Бу борадаги энг асосий ва етакчи қарашлардан биттаси проф. Н.Маҳмудовнинг эргаш гапли қўшма гаплар таснифига оид мақолаларида кўзга ташланади. Модус гап таркибидаги предикатда, гап таркибидаги актуаллашаётган бўлакда ва эргаш гапли қўшма гапнинг ҳар икки қисмида дифференциацияланган тарзда ифодаланиши тил далиллари билан исботланади.

Модус эргаш гапли қўшма гапларнинг эргаш гап қисмида ифодаланар экан, “эргаш гапда предикат сифатида, кўпинча, шарт майлидаги феъл иштирок этади²⁶” ва у орқали модус ва унинг турли маънолари ифодаланари.

Сиз келганда, биз турсак ярашади, биз келганда, сиз турсангиз хунук кўринади.

(А.Қаҳҳор, Хотинлар)

Юқоридаги мисолларнинг эргаш гап таркибидаги кесим бўлаги мазмуни орқали сўзловчининг коммуникатив вазиятга нисбатан берган муносабати ифодаланмоқда. Мисоллардаги *ярашади*, каби сўзлар ушбу муносабатнинг ижобий ёки салбий бўёқ олишига хизмат қилмоқда.

Модус эргаш гапли қўшма гапнинг бош қисмида ифодаланганда, бош гап таркиби бир сўз қолгунигача қисқариш хусусиятига эга бўлади ва ушбу сўзлар кириш бўлак, деб аталади. Тилшуносликда модал сўзлар ва кириш бўлаклар ҳақидаги илмий назариялар асосида шаклланган модус ҳодисаси ҳақида Н.Маҳмудов, А.Нурмоновлар томонидан 1995 йили нашр қилинган “Ўзбек

²⁵ Колшанский Г.В. Паралингвистика. – М.: Наука, 1974. – С. 29.

²⁶ Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (синтаксис). — Тошкент: Ўқитувчи, 1995. — 103-бет.

тилининг назарий грамматикаси (синтаксис)“ номли дарслигида кириш бўлаклари билан боғланган ҳолда, уларнинг “семантикаси бевосита модусдан иборат²⁷” эканлигини айтадилар. А.Ғуломов кириш бўлақларнинг этимологиясига назар ташлар экан, уларнинг аксарияти аввал гап шаклида бўлганлигини, сўзловчи коммуникатив мақсадидан келиб чиқиб уларни ихчамлаштирган ҳолда қўллашни таъкидлайди²⁸. Гап кириш бўлакка айланганида эса, ўзининг денотатив маъносини йўқотади ва эргаш гап билан биргаликда ягона денотатив маънони ифодалайди.

Мен сизга нима демоқчилигимни биласизми, киши чарчаган вақтида кўнгилни ғаш қиладиган хаёлларга боради.

Сизга нима демоқчилигимни биласизми, киши чарчаган вақтида кўнгилни ғаш қиладиган хаёлларга боради.

Нима демоқчилигимни биласизми, киши чарчаган вақтида кўнгилни ғаш қиладиган хаёлларга боради.

“Биласизми, киши чарчаган вақтида кўнгилни ғаш қиладиган хаёлларга боради”.

(А.Қаҳҳор, Хотинлар)

Кўринадик, бош гапнинг бир сўз даражасигача қисқариши қўшма гапнинг умумий маъносига таъсир кўрсатмайди. Сўзловчи кириш бўлагидан фойдаланиш мобайнида тўлиқ гап орқали ифодаламоқчи бўлган ва сўзловчи ва тингловчига бирдек маълум бўлган мазмунни назарда тутати. Аммо бу модусга, албатта, таъсир этади. Модус учун ҳар бир элемент (ҳатто уларнинг қисқартирилиши ҳам) аҳамиятлидир. Шу ўринда “сизга нима демоқчилигимни биласизми” тарзида шакллантирилган гап сўзловчи ва тингловчи ўртасида маълум масофа – бегоналик, малол олиш, ёқтирмаслик, асабийлик, эзмалик ва нутқ вазиятига кўра яна бошқа шу кабиларни ифода этса, қисқариб “биласизми” шаклида қўлланиши, аксинча, яқинлик, хайрихоҳлик, вақтичоғлик ва кўтаринкиликни ифодалайди. Аммо уларнинг семантикаси ҳақида айтилган бу фикрлар ўта нисбийдир. Уларнинг ҳақиқий мазмуни нутқ вазиятига кўра аниқланади. Худди шундек *этимол, шубҳасиз, балки, албатта, ҳақиқатан, дарҳақиқат, ростдан ҳам, ўз-ўзидан, албатта, сўзсиз, шекилли, чамаси, афтидан, балки, чоғи, менимча, айтишларича, хуллас, ниҳоят, бахтимга, афсуски, мабодо, назарида, афтидан в.ҳ.к.* кириш бўлаклари ҳам ўзининг келиб чиқиш тарихига эга. Улар нутқнинг мантиқий тузилишини таъминлаш билан бирга, гапларнинг денотатив маъноларига субъектив бўёқ беради. Кириш бўлақларнинг нутққа қўшаётган модус маъноларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

- Гапда ифодаланган фикрнинг аниқлиги, реаллигини тасдиқловчи:

²⁷ Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (синтаксис). — Тошкент: Ўқитувчи, 1995. — 101-бет.

²⁸ Ғуломов А., Аскарлова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. 3-нашри. — Тошкент: Ўқитувчи, 1987, 156-бет.

Албатта берар эди! Албатта анор олмай, асал олгансиз!

(А. Қахҳор, Анор)

Эшикни очсам, дарҳақиқат, Мирвалининг ўғли.

(С.Аҳмад, Гугурт)

Шубҳа йўқки, Анварнинг гапи Ҳолидийга етиб борган.

(Т.Малик, Шайтанат)

• Гапда ифодаланган фикр тахмин, гумон эканини билдирувчи:

Шунда ўтирганлардан бири, интиҳосиз гапдан зерикди шекилли, қаттиқ эснаб, деди: ...

(А. Қахҳор, Майиз емаган хотин)

Ҳавасга анор ейди, дейсиз шекилли ....

(А. Қахҳор, Анор)

Борди-ю, у ҳам олисда бўлса қай аҳволга тушаркин, эҳтимол, бундан ҳам узоқ йўлни пиёда босиб келармиди.

(С.Аҳмад, Зумрад)

Орқа қаторда ўтирган йигирма беш ёшлар чамаси бир йигит ўрнидан турди.

(С.Аҳмад, Азроил ўтган йўлларда)

Осмон тўла юлдуз, ой чўл устига келганда пастлаб ўтади, ё менга шунақа туюладими, ё ростдан ҳам ўзи шунақами, билмадим.

(С.Аҳмад, Ўрик домла)

• Бирор воқеа-ҳодисадан афсусланиш, ажабланиш кабиларни билдирувчи:

Э, аттанг. Эсиз умр, эсизгина умр-а! Худо мени одамларнинг лаънати эшитиш учун яратган бўлса, иложим қанча! — деди у афсус-надоматлар билан.

(С.Аҳмад, Азроил ўтган йўлларда)

• Фикрнинг ўзаро муносабатини ва тартибини билдирувчи:

“Демак, мендан қўрқмайди. Демак, менинг эсим соғ. Бу яхши”, деб ўйлади Анвар.

(Т.Малик, Шайтанат)

Хуллас, бир жиннихонада жиннилар тузаладими ё йўқми, билмоқчи бўлишибди.

(Т.Малик, Шайтанат)

• Баён этилаётган фикрга берилган умумий баҳони билдирувчи:

Мана шундай вақтларда тил қотиб оғизда айланмай қолади, мабодо айланса, муштнинг хизматини қилади=x

(А. Қахҳор, Анор)

• Фикрнинг кимга карашли эканлигини англатувчи:

Унинг Туробжон билан уй қилганига уч йил бўлиб келаётир, **назарид**, бу одам шу уч йилдан бери ғўлдираб келган, ҳозиргиси шунинг давомидай.

(А. Қахҳор, Анор)

Шундай қилиб, модус бир гап кесимида предикат, гап таркибидаги актуаллашаётган бўлак ва эргаш гапли қўшма гапнинг ҳар иккала қисми ҳамда кириш бўлақлар орқали ифодаланади. Ўз ўрнида кириш бўлақлар ўзининг лексик маъносидан келиб чиққан ҳолда, гапга турли модус маъно беради. Бундай гап бўлақларида сўзловчининг мантиқий фикрлашини тартибга солиш билан бирга, унинг коммуникатив вазиятга, билдирилаётган фикрга, суҳбатдошига ва ҳ.к. нисбатан ифодалаётган муносабати ва баҳоси ҳам намоён бўлади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Гуломов А. , Аскарлова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. 3-нашри. — Тошкент: Ўқитувчи, 1987
2. Йигиталиева, З. М. (2020). МАТНДА МОДУСНИНГ ИФОДАЛАНИШ УСУЛЛАРИ. *Международный журнал искусство слова*, 3(2).
3. Йигиталиева, З. М. (2022). МОДУСНИНГ ПРОСОДИК ВОСИТАЛАР ОРҚАЛИ ИФОДАЛАНИШИ. *ТА'ЛИМ ВА RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIY JURNALI*, 2(10), 193-200.
4. Колшанский Г.В. Паралингвистика. – М.: Наука, 1974.
5. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (синтаксис). — Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
6. Нурмонов А. Гап ҳақидаги синтактик назариялар. –Тошкент, 1988.
7. Yigitaliyeva, Z. (2020). EXPRESSION OF THE MODUS BY PARALINGUISTIC MEANS. *Theoretical & Applied Science*, (2), 25-29.
8. Yigitaliyeva, Z. M. (2020). About functional syntactic aspects of modality and modus. *Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology*, 2(8), 266-272.
9. Muratovna, Y. Z. (2020, November). EXPRESSION OF EMOTION IN MIMIC MODE. In *Archive of Conferences* (Vol. 9, No. 1, pp. 145-147).